

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

UITWIERDE gemeente Delfzijl

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Uitwierde als beschermd dorpsgezicht.

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekeningnummer 086) door een stippellijn omgrenste gebied.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

November 1988.

Inleiding

De kern Uitwierde ligt aan de rand van de noordwestelijke nieuwbouwwijken van Delfzijl in de provincie Groningen.

De betrekkelijk kleine dorpswierde wordt gekenmerkt door een radiale opbouw in percelering en ontsluitingen.

Als onderdeel van de radiale indeling kent de nederzetting een tweevoudige en gedeeltelijk drievoudige ringwegstructuur. De dorpsstructuur sluit in westelijke richting aan op het aangrenzende open kleigebied, waarin een blokverkaveling overheerst. Naast Uitwierde horen nabijgelegen wierdedorpen Biessum en Marsum tot dezelfde karakteristieke historisch-cultuurlandschappelijke eenheid. Het qua omvang beperkte 19de- en 20ste-eeuwse boerderijen- en huizenbestand van Uitwierde is in een, deels samengestelde, cirkelvormige structuur rondom de centraal gelegen kerksituatie gegroepeerd. Van de laat-middeleeuwse bebouwing resteert de monumentale, sedert 1839 vrijstaande, kerktoren.

De karakteristieke stedenbouwkundige structuur van de dorpswierde, in samenhang met het patroon van bebouwing, beplanting en open ruimtes vertegenwoordigt een zodanige historisch-ruimtelijke waarde dat een aanwijzing van Uitwierde als beschermd dorpsgezicht gerechtvaardigd is.

Ontstaan en ontwikkeling

Het Groninger zeekleigebied is onderdeel van het zuidoostelijke kustgebied van de Noordzee, het verspreidingsgebied van de wierden of terpen. Terpen komen onder verschillende benamingen voor als werf, warf, werd, wierd en het Duitse Wurt. Feitelijk betekent het (Friese) begrip terp niet meer dan dorp. Daarom wordt in deze uiteenzetting de regionale variant 'wierde' gebezigd, overeenkomstig het toponiem in Uitwierde, dat overigens niet exclusief van toepassing is op de provincie Groningen.

Het Groninger zeekleigebied is in de laatste 10.000 jaar, het Holoceen, gevormd door de getijdewerking van de zee die hand in hand gaat met een eerst snelle en later geleidelijk afnemende stijging van de zeespiegel. Sedimentatie- en verlandingsprocessen worden onderbroken door langdurige perioden waarin de eroderende werking van de zee centraal staat. Afhankelijk van de ligging van het gebied ten opzichte van de zee, worden opeenvolgende perioden van wisselende zee-invoerd onderscheiden. Deze perioden staan bekend als transgressie- en regressiefasen. Op basis van archeologisch en geologisch onderzoek zijn dienover-

eenkomstig opeenvolgende fasen in de bewoningsgeschiedenis van het kwelderlandschap te reconstrueren. In elke regressieperiode worden nieuwe nederzettingen op kwelderniveau gesticht, de aanlegfase van nagenoeg alle wierden. Vervolgens worden gedurende de opeenvolgende transgressiefasen verschillende generaties van wierden of woonhoogten aangelegd. De start van deze ontwikkeling ligt omstreeks de 7de eeuw voor Christus. Rond die tijd zijn delen van het Groninger zeekleigebied voor het eerst zodanig hoog opgeslibd dat permanente bebouwing tot de mogelijkheden gaat horen. De plaats waar later Uitwierde zal ontstaan maakt dan nog deel uit van een uitgestrekt veengebied ten zuiden van een der oudste kwelderrugcomplexen op de lijn Spijk-Loppersum. Gaandeweg, vanaf omstreeks 500 voor Christus, neemt de zee-invoerd verder landinwaarts toe. De noordelijke lob van het veengebied nabij het latere Delfzijl wordt door de zee weggespoeld. De stichtingsplaats van Uitwierde wordt nadien bepaald door de ligging aan de rand van de getijdenvlakte, langs de Eemsmonding.

De eerste generatie van nederzettingen op kwelderniveau wordt getransformeerd in een eerste generatie van wierden. Dit proces heeft zich in de loop van de Romeinse periode en gedurende de Middeleeuwen in een rijke gevarieerdheid herhaald. Vanaf omstreeks de 11de eeuw ontstaat door systematische bedijking op den duur een aaneengesloten zeevering. Daarna worden geen nieuwe kunstmatige woonhoogten in het zeekleigebied meer opgeworpen.

Er bestaan op archeologische gronden aanwijzingen dat de dorpswierden zijn gevormd door het aaneengroeien van verscheidene, bijeenliggende huiserven, die al in een eerder stadium opgehoogd waren. Eventueel volgende groeifasen van de meerhuizige wierde betreffen de dorpswierde als geheel. Een dergelijke ontwikkeling is bij archeologisch onderzoek in Uitwierde (1974) zeer duidelijk herkenbaar aangetoond. De oudste fase van de stelselmatige uitbreiding van de nederzetting gaat, voor zover bleek in de twee onderzochte vlakken, terug tot de 2de/3de eeuw na Christus. Het ontstaansmoment, de aanleg van de vlaknederzetting op kwelderniveau, bleek niet nader traceerbaar, maar gaat wellicht terug tot vóór het begin van de jaartelling.

De op de wierden gelegen dorpen kunnen op grond van hun verkavelingsstructuur in drie ideaaltypische vormen worden ondergebracht: wierden met een radiale verkaveling, wierden met een blokvormige verkaveling en wierden die door een langwerpige aanleg met daarop een

dichtbebouwde hoofdstraat gekenmerkt worden (de handelsterpen). Uitwierde behoort, op grond van het beeld van het eerste (19de-eeuwse) gedetailleerde kaartmateriaal, vooral tot het eerste type, hoewel ook blokvormige terreinindelingen in de plattegrond zichtbaar zijn.

De feitelijk historisch-ruimtelijke ontwikkeling van Uitwierde en die van de Groninger wierdedorpen in het algemeen is moeilijk te traceren, door het vrijwel ontbreken van historisch bronnenmateriaal. Het ontstaan van de vesting Delfzijl (16de eeuw) in het territorium van het moederdorp 'Uitwierde' is niet van invloed geweest op de dorpsstructuur, maar heeft in later eeuwen wel herhaaldelijk tot (oorlogs)verwoestingen geleid. De absolute afstand van Uitwierde ten opzichte van de Eemsmonding, in casu de daarlangs liggende zeevering, is door de eeuwen heen een vrij constante factor geweest. De aanvankelijk (tot 1844) hogere zadeldaktoeren van de Uitwierder dorpskerk heeft wellicht een rol gespeeld als baken voor het zeevaartverkeer. Lokale dijkdoorbraken (Holwierde, Uitwierde) vinden plaats in 1686 en 1717 tijdens de zware -regionale- watersnoodrampen van die jaren. Door de noord-zuid gerichte stormvloeden, en eenzelfde noord-zuid tracé van de zeedijk, blijft de schade in Uitwierde relatief beperkt.

Het oudste kaartmateriaal (18de eeuw) verschaft nauwelijks informatie over de nederzettingenstructuur en de bebouwingskenmerken. Een schetsmatige plattegrond van Uitwierde, en de ligging ervan ten opzichte van de naburige wierdedorpen, geeft de regionale kaart van Theodorus Beckeringh uit 1781 (fotobijlage, afb. 1). De regionale getij-afzettingen rondom Uitwierde wordt gekenmerkt door een verspreid aantal kleine, agrarische wierdedorpen in een gebied met een gemengde radiaal-blokvormige percelering. De natuurlijke waterlopen, restanten van geulen en prieden, waaronder ook het Uitwierder Maar, zijn belangrijke ontsluitingen in het vlakke kleiland-schap, waarin duidelijke kwelderruggen en doorgaande wegverbindingen vrijwel ontbreken.

Een eerste gedetailleerde weergave van de dorpsplattegrond biedt het kadastrale minuutplan uit 1820 (fotobijlage, afb. 2). De ringwegstructuur en de ongeveer 20 bouwplaatsen met radiale perceelsgrenzen en ontsluitingen typeren de nederzetting. Het nagenoeg cirkelvormige kerkterrein wordt omgeven door een ringsloot, welke in zuidoostelijke richting doorloopt en eindigt langs het rechthoekige pastorie-terrein. Aan de westzijde wordt de ringsloot of -gracht begrensd door een ontsluitingspad.

Oostelijk van de kerk wordt de ringsloot op veel ruimer afstand door eenzelfde smalle ringweg omgeven. De westelijke helft van de dorpsstructuur verschilt in een aantal opzichten van de oostelijke helft. De grotere boerderijcomplexen op de westelijke wierdevoet worden begrensd door de buitenste ringweg, die op haar beurt op de wierde-omtrek wordt begrensd door de westelijke ringsloot die aansluit op de Uitwierde Maar (op de grens van de percelen 362 en 379). De bebouwing langs de buitenste oostelijke ringweg, een doorgaande weg, en op de oostelijke wierdehelft is kleinschaliger van aard. Het gaat hierbij om de (arbeiders)huizen, waar ook de lokale winkel- en ambachtsfunctie is gelokaliseerd.

De oost-west gerichte kerk is in het centrum van de binnenring weergegeven. Van de overige bebouwing kan met enige zekerheid worden aangenomen dat deze tijdens de kartering in 1820 uit nieuwe of grotendeels vernieuwde bouwobjecten bestaat: zes jaar eerder, in 1814, werd de bebouwing nagenoeg compleet verwoest door oorlogsgeweld. Volgens een (betrouwbare?) opgave zouden er in 1814 van de 45 bouwobjecten bijna de helft zijn afgebrand, waaronder alle boerderijen en de pastorie. Van de overige 24 huizen was het merendeel zwaar beschadigd. Tot de vroeg 19de-eeuwse 'nieuwe' bebouwing hoort naar alle waarschijnlijkheid de pastorie, aan het – huidige – Torenpad. Het voormalige kerkgebouw, 'een schoon monument van middeleeuwse bouwkunst', is ongeveer twintig jaar na het vervaardigen van de kadastrakaart, op de toren na, wegens ernstig gehavende staat gesloopt. In dat jaar (1839) wordt op dezelfde plaats een nieuw noord-zuid gericht zaalkerkje gebouwd. De sedertdien vrijstaande baksteentoren uit omstreeks 1200, is in 1844 bij een reconstructie verlaagd. Het zadeldak is toen vervangen door een tent- of puntdak.

De nederzettingstructuur van de dorpswierde, zoals weergegeven op de kadastrale minuut, heeft zich gedurende de daaropvolgende perioden gekenmerkt door een grote mate van stabiliteit. Herinrichtingsactiviteiten, zoals de demping van de ringsloot rondom het kerkhof en incidentele wierde-afgravingen (bijvoorbeeld vanaf omstreeks 1900 op één der noordelijke wierdepercelen, 'de Leege') hebben de basisindeling van de wierde niet gewijzigd. In functioneel opzicht heeft zich, met name vanaf omstreeks 1900, een duidelijke ontwikkeling voltrokken, waarbij het accent van de agrarische naar de woonfunctie is verschoven en het bebouwingspatroon in verband daarmee is verdicht.

In de eerste decennia van deze eeuw zijn uitgestrekte delen van het

kleigebied westelijk van de wierde afgeticheld ten behoeve van de baksteenfabricage.

Door verwoesting (1945), brand en afbraak (gedurende de jaren zestig en zeventig) zijn van de 25 bouwobjecten van omstreeks 1900 een tiental verdwenen. Een hernieuwde invulling en verdichting van de bebouwing heeft vooral plaatsgevonden langs de oostelijke ringweg, de huidige Wierdeweg.

De afgraving noordelijk van het kerkerrein, welke in 1974 ten dienste van archeologisch-wetenschappelijk onderzoek is uitgevoerd, is voorafgaande aan nieuwbouw ter plaatse weer opgehoogd. Buiten de dorpswierde heeft zich vooral een wijziging van betekenis voorgedaan in het open landschap oostelijk van de nederzetting. Door de stadsuitbreiding van Delfzijl ligt Uitwierde thans in de noordwestelijke (groene) randzone van de nieuwbouwwijken. Sportterreincomplexen reiken tot aan de buitenste ringweg, de oostelijke en deels zuidwestelijke wierdevoet. Aan de noord- en westzijde van de dorpswierde vormt de buitenste ringweg echter nog de grens met het karakteristieke radiaal/blokvormige open zoekleigebied.

Ruimtelijk karakter en te beschermen waarden

De basisindeling van de nederzetting Uitwierde wordt gekenmerkt door een overwegend radiale opbouw in percelering en ontsluitingen. Haaks op deze indeling zijn de ringstructuren een opmerkelijke karakteristiek in de dorpsplattegrond. Het centraal gelegen, nagenoeg cirkelvormige kerkerrein is tevens het hoogst gelegen deel van de wierde, op ongeveer 3,5 meter hoogte boven het omringende maaiveld buiten de wierdecontouren. De kerkring wordt in de westelijke helft door een enkele en in de oostelijke sector door een dubbele ringstructuur omgeven. De nederzettingstructuur vertoont blijkens vergelijking met de kadastrakaart (1820) een opmerkelijke stabiliteit en is naar aangenomen mag worden zeker ouder. De relatie met het open landschap in de westelijke sector vormt een waardevol contrast met de beslotenheid binnen het dorp zelf, dit in tegenstelling tot de situatie aan de oostzijde, die gekenmerkt wordt door de stedelijke uitleg van Delfzijl.

De historische hoofdstructuur wordt op herkenbare wijze door visueel-ruimtelijke kenmerken ondersteund.

Aan de westzijde van de dorpswierde is de agrarische functie naar de aard van de bebouwing (boerderijen, landbouwschuren) het meest dominant gebleven. De – vanouds – naar binnen gerichte bebouwing in

aansluiting op de centrale kerksituatie ligt meer verspreid op relatief grote percelen. Ten gevolge van de functionele ontwikkeling van Uitwierde is de verdichting en aanvulling van het oudere patroon aan de oostzijde, onder invloed van de voor- en na-oorlogse woningbouw meer geprononceerd en relatief kleinschalig.

Er bestaat een afwisseling in kleinere en grotere open ruimten, die door beplantingen in de vorm van boomgroepen, boomrijen of hagen op de perceelsgrenzen worden begrensd. Vooral ten aanzien van het centrale en westelijke deel van de wierde gaat het hierbij om forse erfbeplantingen. In algemene zin wordt de dorpswierde gekenmerkt door een eenvoudige inrichting van de openbare ruimten, zoals met betrekking tot de geringe breedte van de paden, de aard van de verharding – of het ontbreken daarvan – en de beplantingen. Hetzelfde geldt, voor een deel, ten aanzien van de privégebieden die overwegend zijn ingericht als moesen siertuinen of huiserven.

Het contrast tussen de beslotenheid binnen het dorp en het open landschap aan de noord- en westzijde ervan is opmerkelijk.

De monumentale kerksituatie wordt in oostelijke richting ontsloten door de radiale Toren- en Pastoriepad in aansluiting op de kerkring (Bakkerspad). De vrijstaande toren (1200/1844) en het noordzuid gerichte zaalkerkje (1839) domineren de groene centrale binnenruimte, het kerkhof. Dit open kerkerrein met een herkenbaar microreliëf wordt – van binnen naar buiten – begrensd door een smal grindpad, heg en klinkerpad, de kerkring. Sporen van de voormalige ringsloot zijn aanwezig langs de oostgrens van het kerkerrein. Aan het Torenpad, gericht op het toegangshek tot het kerkhof, staat de pastorie, thans woonhuis. Over de relatief korte afstand vanaf de oostelijke ringweg (Wierdeweg ter hoogte van het voormalige café 'Veldzicht') tot aan het kerkhof is het karakteristieke hoogteverschil van de wierdeflank duidelijk waarneembaar. Het rechthoekige pastorieterrein, met daarop de voormalige pastoriehoeve, wordt aan de frontzijde begrensd door een forse haag en aan weerszijden door hoge boomrijen omgeven. Mede als gevolg hiervan manifesteert het Torenpad zich als een besloten verbinding tussen de relatief open ruimten bij de kerk en aan de wierdeweg.

Direct ten oosten van het kerkerrein is een open binnenruimte op de dorpswierde gesitueerd die voortvloeit uit de opmerkelijke verdubbeling van het ringvormige verkavelingspatroon ter plekke. Dit perceel, een

voormalige bouwplaats en moestuin-complex, wordt langs het ringpad aan de oostzijde begrensd door de ingeplante achterkanten van de woningen aan de Wierdeweg, met uitzondering van één oudere naar binnen gerichte boerderij. Ten noorden van deze ruimte is een groep van kleinere vooroorlogse (arbeiders)huizen gelokaliseerd, die de verbinding vormt tussen de kerkring en de buitenring. Alleen hier – en bij de pastorie – zijn de panden vrijwel direct aan de straat gelegen. De noordoostelijke open binnenruimte, die aansluit op genoemde huizengroep, vormt een samengesteld knooppunt in de wegenstructuur bij de aanzet van het Weempad. Het gaat hierbij om een met gras begroeide open ruimte, met kleinere huizen rondom, waarin de wierdehelling duidelijk herkenbaar is en visuele relaties bestaan naar de noordrand van de wierde en het aangrenzende open landschap.

De bebouwing aan de westzijde van de wierde bestaat uit de meer verspreid liggende, naar binnen gerichte boerderijen (bouwschuren), met jongere woningen op de tussenliggende percelen. De ringweg of Weempad, voor een deel kleilaan, vormt een duidelijke begrenzing op de overgang naar het open weidegebied. De bestaande visuele relaties met de wierdedorpen Marsum en Holwierde, die tot hetzelfde karakteristieke historische cultuurlandschap horen, zijn hier waardevol, evenals de Uitwierder Maar, waarvan de opvaart reikt tot aan de noordwestelijke wierdevoet. Aan de oostzijde van de wierde is de herkenbaarheid van de dorpsrand tengevolge van de beplantingen rondom de sportterreinen vrijwel verdwenen. De dichtere en deels relatief jonge (woon)bebouwing die langs de doorgaande weg tot ontwikkeling is gekomen, is in tegenstelling tot de westelijke wierdesector, naar buiten gericht.

In algemene zin bestaat de bebouwing uit boerderijcomplexen, enkele bijzondere panden en woonhuizen, waaronder arbeiderswoningen. Van de ongeveer 30 al dan niet samengestelde bouwobjecten binnen de buitenste rondweg, dateert een tiental uit de 19de eeuw, enkele uit de vooroorlogse en het merendeel uit de periode ná de Tweede Wereldoorlog. Bij de vooroorlogse bebouwing gaat het om een enkele bouwlaag met kapverdieping. Schilddaken en zadeldaken die veelal voorzien zijn van wolfseinden, komen naast elkaar voor. De aard van het bouw materiaal is zeer gevarieerd. Bruin(rode) baksteen overheerst, terwijl de daken zijn afgedekt met rode of grijsblauwe dakpannen.

Het historische aspect van de bouwkunstige karakteristiek van

Uitwierde wordt vooral bepaald door de vroeg-19de eeuwse bebouwing: enkele (voormalige) boerderijen, enige (arbeiders)woonhuizen en de kerkelijke gebouwen. Kerk, kerktoren en de voormalige pastorie horen tot de beschermde monumenten. Met name de monumentale kerksituatie in samenhang met de bebouwing langs het Torenpad en Bakkerspad, zuidelijk van het kerkerrein, typeren de historische bouwkundige kwaliteit van het dorpsgezicht. De verschillende hier gelegen bouwobjecten kenden alle uiteenlopende (neven)functies: pastorie (tot 1960), dorpsschool (tot 1935) met ervoor geplaatste meesters- en daarna kosterwoning (thans dorpswoning), het voormalige café Veldzicht en de woning/boerderij naast de pastorie.

Voor de overige delen van het dorpsgezicht is het historisch-ruimtelijk belang van de bebouwing meer beperkt tot de aard en de schaal van de panden in samenhang met de karakteristieke stedenbouwkundige structuur en ruimtelijke inrichting.

Begrenzing van het aangewezen gebied

De grens van het beschermde dorpsgezicht Uitwierde valt in de oostelijke wierdesector samen met de buitenste ringweg, de Wierdeweg. Op basis van de waardevolle historisch-ruimtelijke en visuele relaties tussen de westelijke wierdesector en het aangrenzende open landschap is de begrenzing aan de westzijde ruimer bepaald, waarbij de direct aan de ringweg grenzende percelen binnen de omgrenzing zijn opgenomen.

De begrenzing van het aangewezen dorpsgezicht is weergegeven op de bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nummer 086).

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectivering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen.

Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Es, W.A. van.
Terpen. Kampen, 1971.

Ferré Jacobs, D.H.
Voorheen en Thans; Oudheidkundige plaatsbeschrijving op Kerk en Schoolgebied, van de dorpen in den ring Delfzijl. Appingedam, 1909.

Groot-Van der Meulen, C.A. de.
Onder klokslag van Oetwier. Bedum, 1987.

Klok, R.H.J.
'Biessum, een monumentale wierde bij Delfzijl' in: Archeologische monumenten in Nederland (I). Bussum, 1971.

Klok, R.H.J.
'Terpen zullen ons een zorg zijn' Groningse Volksalmanak, (1974-1975), 129-166.

Klok, R.H.J.
'De wierde Marsum – gemeente Appingedam. Een beroep ingevolge de Monumentenwet' in: Tijdschrift Kon. Ned. Heide Maatschappij, (1984), nr. 3, 99-108.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch en stedenbouwkundig onderzoek:
Drs. H. Michel, Haarlem.

Foto's:

– Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, Apeldoorn (afb. 2);
– Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist (afb. 1, 3, 4);
– Topografische Dienst, Emmen (omslag).

Kaart:

Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

Verkoopprijs f 10,-.

Deze publikatie is schriftelijk of telefonisch te bestellen bij het

Distributiecentrum DOP

Postbus 20014

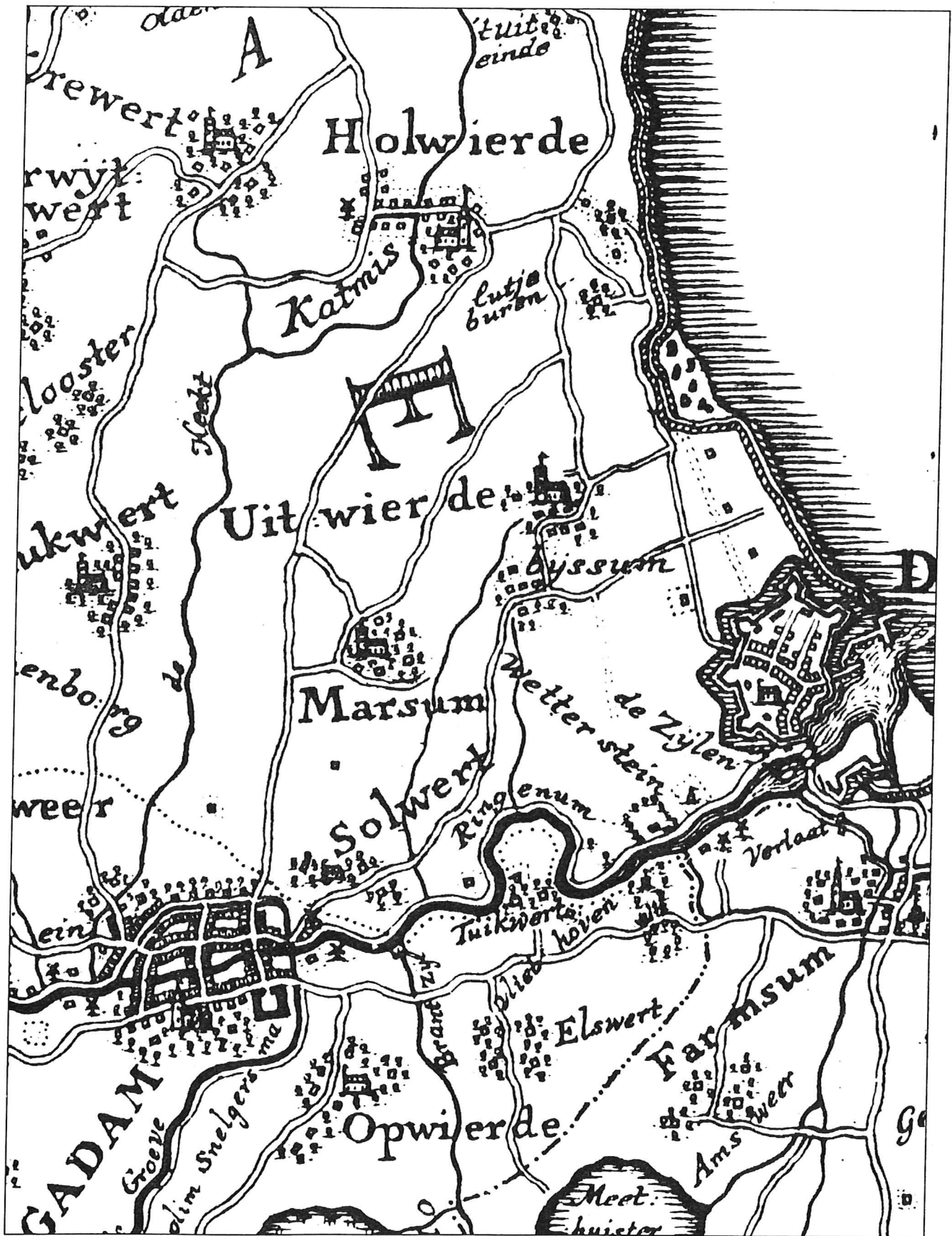
2500 EA 's-Gravenhage.

Telefoon: 070-78 98 80.

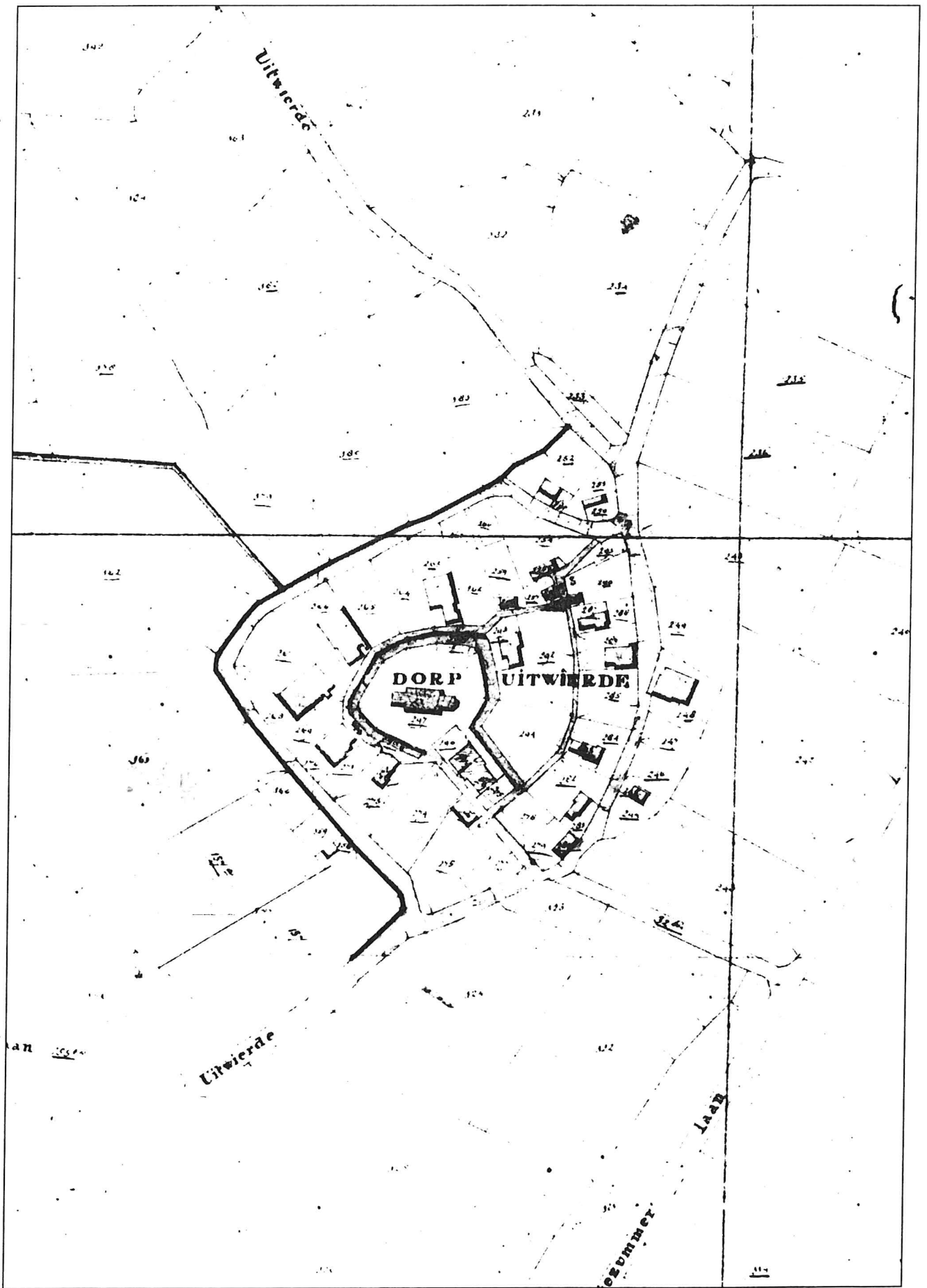
Onder vermelding van bestelnummer of ISBN 90 346 1484 0.

Druk:

Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

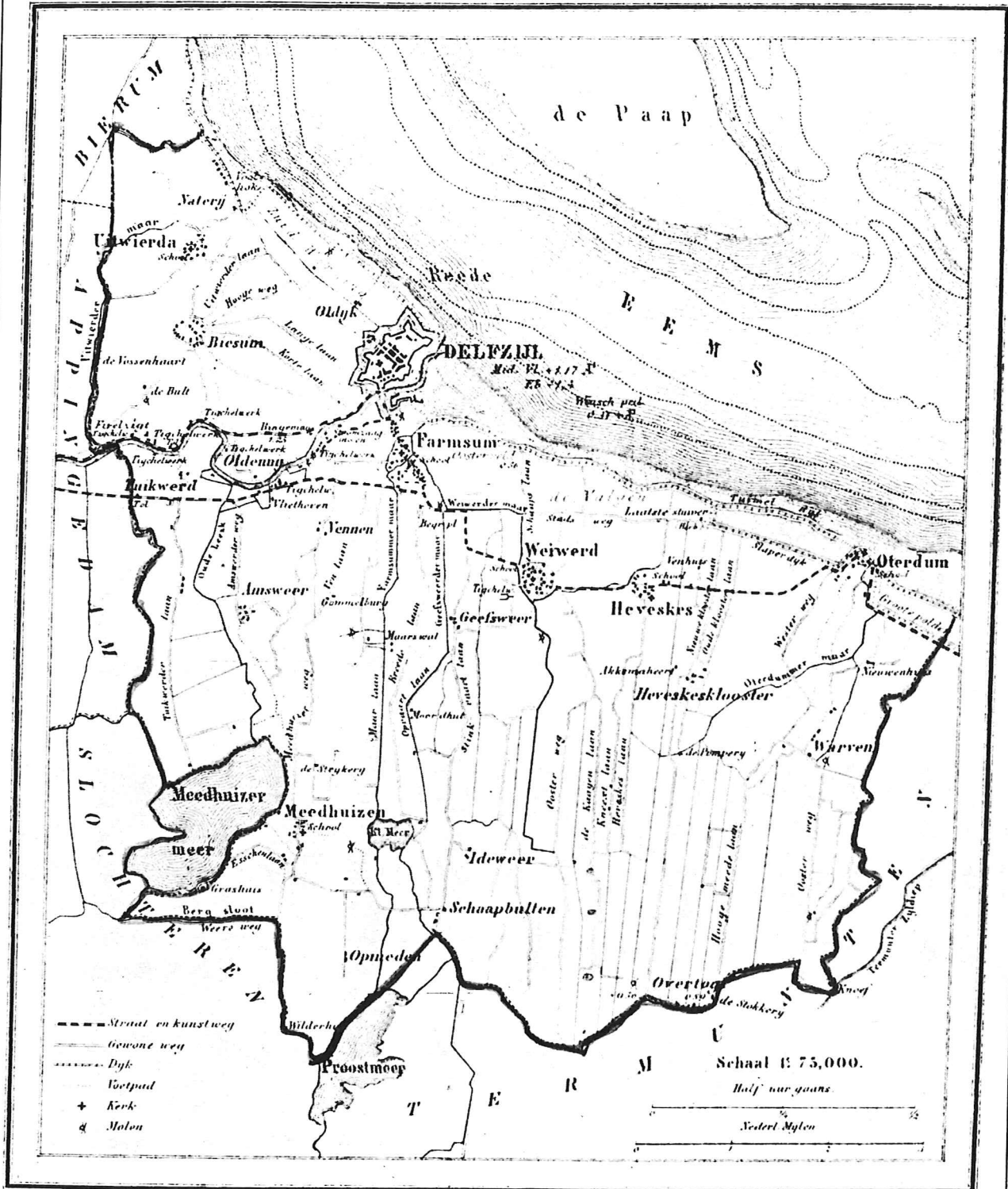
Afb. 1. Th. Beckeringh, Kaart of Landtafereel der Provincie van Groningen en Ommelanden, 1781, fragment.

Afb. 2. Kadastraal Minuutplan gemeente Delfzijl, 1820, fragment.

Afb. 3. Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1973 (facsimile herdruk van 1853), blad 7, fragment.

1867.

Uitgave van Hujo. Suringar te Leeuwarden

4674 Bunders. 5330 Inwoners.

Afb. 4. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, 1867, provincie Groningen, gemeente Delfzijl.